

Sobre les mesures del retaule major de Santa Maria de Poblet

En aquest article es tracta la qüestió de les mesures del retaule major de Santa Maria de Poblet. Aquesta qüestió apareix en diversos documents relatius al plet que Damià Forment, autor de l'obra, va posar contra el monestir de Poblet. Bàsicament es tracta de les diferències entre les mesures del retaule i les que apareixen al contracte d'execució.

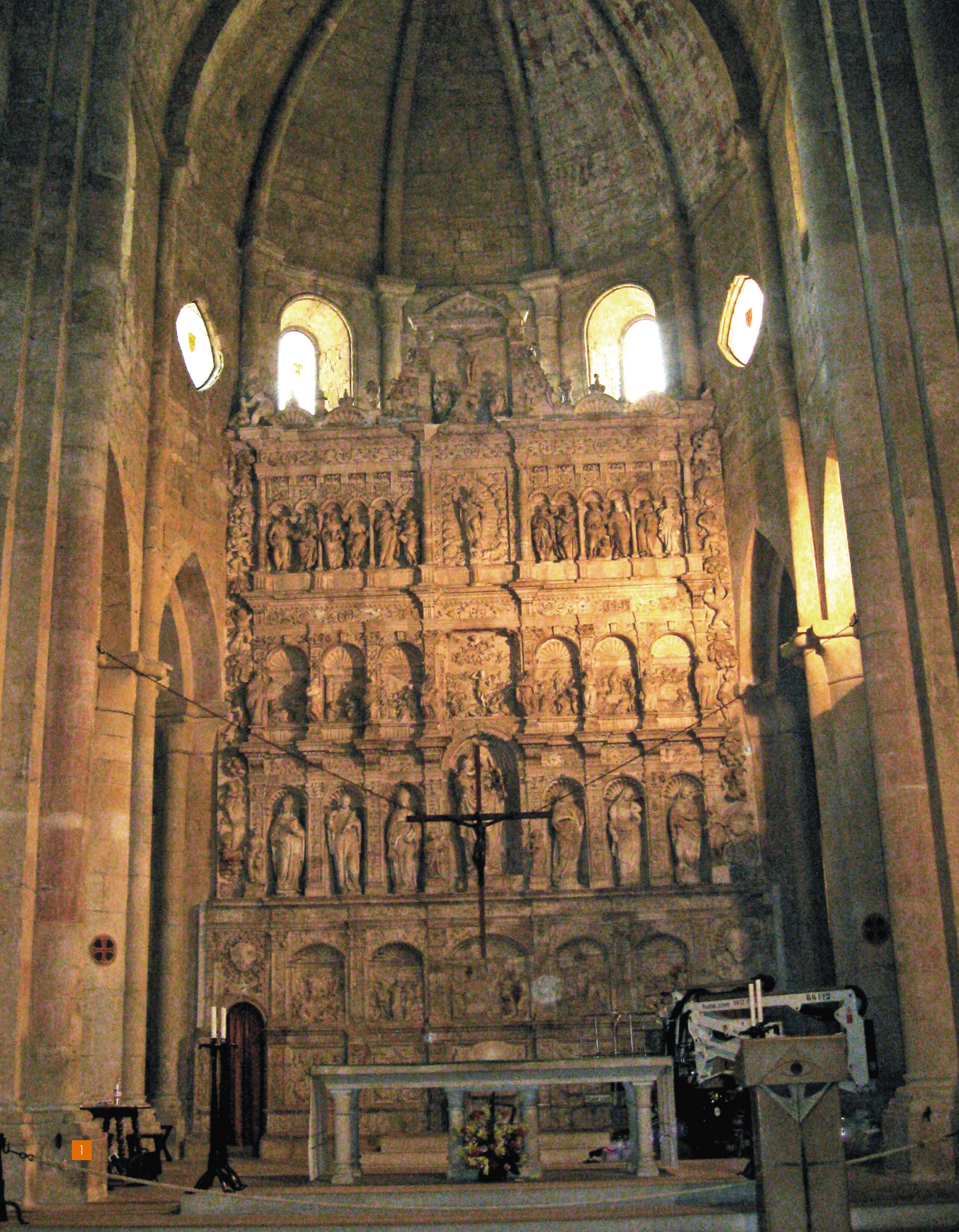
Es proposa una valoració en centímetres del pam d'alna de Montblanc, la mesura de longitud que apareix al contracte. Es fa una descripció del retaule, dels documents que hi fan referència, del marc arquitectònic on està ubicat i de l'estàtica del retaule. Es relacionen aquests elements, es comparen les mesures del retaule amb les del contracte i es proposen explicacions per als canvis de mesures que es varen produir. També inclou un plànol de la ubicació i una aproximació a la traça del retaule.

On the dimensions of the main altarpiece of Santa Maria de Poblet

This article deals with the dimensions of the main altarpiece of Santa Maria de Poblet. This question appears in several documents related to the lawsuit of Damià Forment, author of the altarpiece, against the monastery of Poblet. Basically it is about the differences between the dimensions of the altarpiece and those that appear in the execution contract.

An estimate is proposed in centimetres of the handspan of "alna" of Montblanc, a length measurement which appears in the contract. The altarpiece, the documents that refer to it, the architectonic frame where it is located and the statics of the altarpiece are described. These elements will be discussed, we will compare the dimensions of the altarpiece and those in the contract, and we will propose an explanation for the changes of dimensions. A map of the location is also included with an approximation to the altarpiece design.

Joaquim Camps. Llicenciat en Belles Arts. Escultor i professor de l'ESCRBCC.
BA in Fine Arts. Sculptor and teacher at the ESCRBCC
jcamps16@xtec.cat

INTRODUCCIÓ

Per a mi, Damià Forment i la seva obra eren només un vell i admirat tema dels llibres d'història de l'art, fins que els comentaris de la conservadora-restauradora Montserrat Artigau, professora de l'ESCRBCC, que està fent la seva tesi doctoral¹ sobre el retaule de Poblet, em varen despertar la curiositat.

A partir d'aquests comentaris vaig conèixer amb més detall la història i vicissituds del retaule de Poblet. Va ser contractat mitjançant unes capitulacions amb l'abat i la comunitat del monestir. Aquest abat va ser depositat i, un cop acabat i col·locat el retaule, el nou abat i la comunitat es varen negar a fer efectiu el darrer termini de pagament del retaule. Això va causar una reclamació judicial per part de Forment a la qual va respondre el monestir amb una sèrie d'acusacions contra l'escultor, el qual va replicar, i tot plegat va derivar en un plet que no es va resoldre mai. Als documents del plet hi apareixen reclamacions de tota mena. Al cap d'alguns anys però, un cop oblidat el plet, el retaule era considerat com la joia del monestir. Al segle XIX el monestir va ser abandonat, i tothom qui va poder i voler hi va anar a endur-se'n elements o senzilla-

Fotografia actual del retaule. Observeu que la cornisa del retaule queda per sota de les vidrieres (Fotografia: Montserrat Artigau).

ment a destruir. Quan ja al segle XX va arribar l'hora de la reconstrucció, mancaven molts elements i moltes imatges varen ser reconstruïdes a partir d'alguns fragments, i d'altres varen ser col·locades en llocs que no els corresponia.

De tots els temes relacionats amb el plet, el que em va intrigar més van ser les reclamacions relatives a les mesures, els canvis que varen experimentar i els motius d'aquests canvis, i el tema de les polseres que cal relacionar amb les mesures. Aquests temes no han estat tractats en profunditat pels diferents autors que han escrit sobre el retaule i, per tant, no han rebut una resposta satisfactòria.

Una primera intuïció sobre la qüestió i les facilitats ofertes per la professora Montserrat Artigau per a poder disposar de dades, documentació i bibliografia, em varen induir a participar en la investigació sobre el tema, aportant alguna cosa des de la meua visió d'escultor, diferent, sens dubte, de la dels conservadors-restauradors i dels historiadors de l'art.

He d'agrair, doncs, a la professora Montserrat Artigau la seva ajuda facilitant-me documentació i bibliografia relativa al contracte de capitulació, al plet, especialment la referent a la qüestió de les mesures i a la polèmica generada al respecte, ja durant l'execució de l'obra.

¹ Actualment elaborant la tesi doctoral "Caracterització i conservació del retaule major de Santa Maria de Poblet", 8/7/2006, Universitat de Barcelona, Facultat de Belles Arts.

Per a aquest treball ha estat tan important l'elaboració de dibuixos com la lectura i anàlisi de documents, ja que uns i altres m'han permès arribar a les conclusions que exposo més endavant. Els documents han estat la clau per a l'elaboració dels dibuixos, i aquests, al seu torn, han servit per a comprendre millor els documents.

Començo, doncs, fent una descripció per separat de cada un dels diferents elements que cal conjugar per a arribar a les conclusions: el retaule, el marc arquitectònic i els documents.

EL RETAULE

El retaule major de Poblet s'organitza sobre un sol pla vertical (a diferència d'altres retaules que s'organitzen sobre diversos plans verticals o seguint altres esquemes geomètrics). ¹

Està ordenat i compostat per mitjà d'una sèrie d'elements arquitectònics del repertori clàssic com pilastres, arcs, arquiteaus, frisos i petxines, que serveixen per a emmarcar els alts relleus que representen escenes, i crear les fornícules i pedestals on estan col·locades les estàtues exemptes.

Consta d'un cos inferior, també anomenat banc o bancal, un cos superior i un àtic. Tot el retaule està subdividit, de dalt a baix, en set carrers per mitjà de pilastres (el pis més alt per mitjà de columnes), i en sentit horitzontal en cinc pisos per mitjà de motlures, frisos i podis.

Les divisions verticals i horitzontals creen trenta-dos requadres o encasaments simples, comptant també el relleu de l'àtic, més dos encasaments dobles als extrems del bancal. En total, doncs, n'hi ha trenta-quatre.

Els encasaments centrals, aproximadament tenen tots la mateixa amplada des del més baix fins al més alt, i són més amples que els laterals.

El bancal és més ample que el cos superior i té dos pisos. Els cinc encasaments centrals del pis alt contenen relleus amb escenes; en els cinc centrals del pis més baix hi ha una inscripció al del mig, i als altres quatre hi ha decoració vegetal. Els dos encasaments dels extrems són de doble alçada i inclouen dues portes que permeten accedir a la part posterior del retaule.

El cos superior del retaule està organitzat en tres pisos. Al pis més baix hi ha set encasaments amb una imatge a cada un. Al set encasaments del segon pis hi ha relleus d'escenes. I als set encasaments del tercer pis hi trobem un relleu al del mig, i dues imatges en cada un dels tres compartiments de cada costat.

Per damunt de la cornisa que corona el pis més alt hi ha l'àtic, compost d'un sol encasament amb un relleu

rematat amb un frontó triangular i, a ambdós costats, dues petxines i alguns elements decoratius.

Hi ha també una sèrie d'imatges de mida més petita, col·locades davant d'algunes de les pilastres que separen els encasaments.

A banda i banda del cos superior hi ha unes garlandes o penjolls amb putti i fulles.

EL MARC ARQUITECTÒNIC

L'església de Santa Maria de Poblet va ser construïda durant els segles XII-XIII, i té les característiques formals de les construccions de l'orde del Cister. Tanmateix l'estructura del temple no respon a la dels temples més antics de l'orde (planta cruciforme, absis rectangular i capelles a cada un dels braços del creuer). L'església de Poblet és de planta basilical amb tres naus, transsepte i capçalera. Aquesta està constituïda pel presbiteri, que és la continuació de la nau central, i la girola o deambulatori, que és la continuació de les naus laterals i que envolta el presbiteri que és on està situat el retaule. La planta del presbiteri està constituïda per un semidecàgon i un rectangle adossats ². Sobre cada un dels vèrtex d'aquestes figures hi ha una pilastra, en total vuit, distribuïdes en parells disposats simètricament en relació a l'eix central del temple. A certa alçada, d'aquestes pilastres arrenquen uns arcs que suporten les parets que, al seu torn, suporten la volta. El primer parell de pilastres són comunes al presbiteri, al transsepte i a la nau central i són de planta cruciforme. Les altres sis són de planta circular i tenen adossades unes semicolumnes que, més amunt de la pilastra, continuen adossades al mur i fan de suport dels dos darrers arcs torals de la nau i dels nervis de la volta de l'absis. ¹

ELS DOCUMENTS

Les fonts documentals en què m'he basat són la transcripció del contracte i dels documents relatius al plet que va fer Xavier de Salas² i la transcripció del contracte feta per Amando Melón.³

Com que l'objecte d'aquest treball són les mesures i els temes relacionats amb aquestes, només faré esment de les parts del contracte i dels documents del plet que fan referència als temes del meu interès.

El contracte (o capitulacions) del retaule de Poblet va ser signat el 2 d'abril de l'any 1527. Els contractants foren dom Pere Caixal, abat de Poblet, i el convent⁴ d'una part, i de l'altra el mestre Damià Forment. Consta d'un encapçalament, un acabament i catorze clàusules que contenen una descripció dels elements del retaule i les condicions econòmiques. Segons aquesta descripció, el retaule es compon del banc o cos infe-

² Xavier de SALAS, "Damià Forment i el monestir de Poblet, Addicions i rectificacions", a *Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona: 1928, v. XIII, p. 445-484.

³ Amando MELÓN, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, (Madrid), v. XXXVI (1917), p. 276-302.

⁴ La paraula convent designa la comunitat dels monjos que viuen al monestir.

rior, i el retaule pròpiament dit o cos superior. També es fa esment d'uns elements afegits als costats i damunt del cos superior: les polseres a ambdós costats, al damunt de l'àtic al centre, i dues petxines i un minyó amb un canelobre a la mà a cada banda. Es diu que els elements arquitectònics han d'estar obrats "al romano", o sigui, en estil renaixentista, i s'enumeren totes les imatges de ple volum i la seva ubicació al retaule, així com tots els relleus amb la indicació de l'escena que han de representar i la seva ubicació. Es diu que les imatges dels apòstols han d'estar cada una a la seva caixa i que entre caixa i caixa hi ha d'haver una columna. Només hi consten dues mesures: 40 pams d'alna de Montblanc fins a les polseres i 50 fins a la cornisa de dalt de tot del cos superior. En diversos indrets del document es fa esment de la traça (dibuix o disseny) que Damià Forment ha fet i presentat, i s'entén que és el document de referència per a les formes, detalls i mesures secundàries. No hi ha cap referència a la ubicació del retaule a l'església. També es fa esment de les gafes de ferro que el convent ha de proporcionar a l'escultor per a la fixació del retaule a la paret de suport.

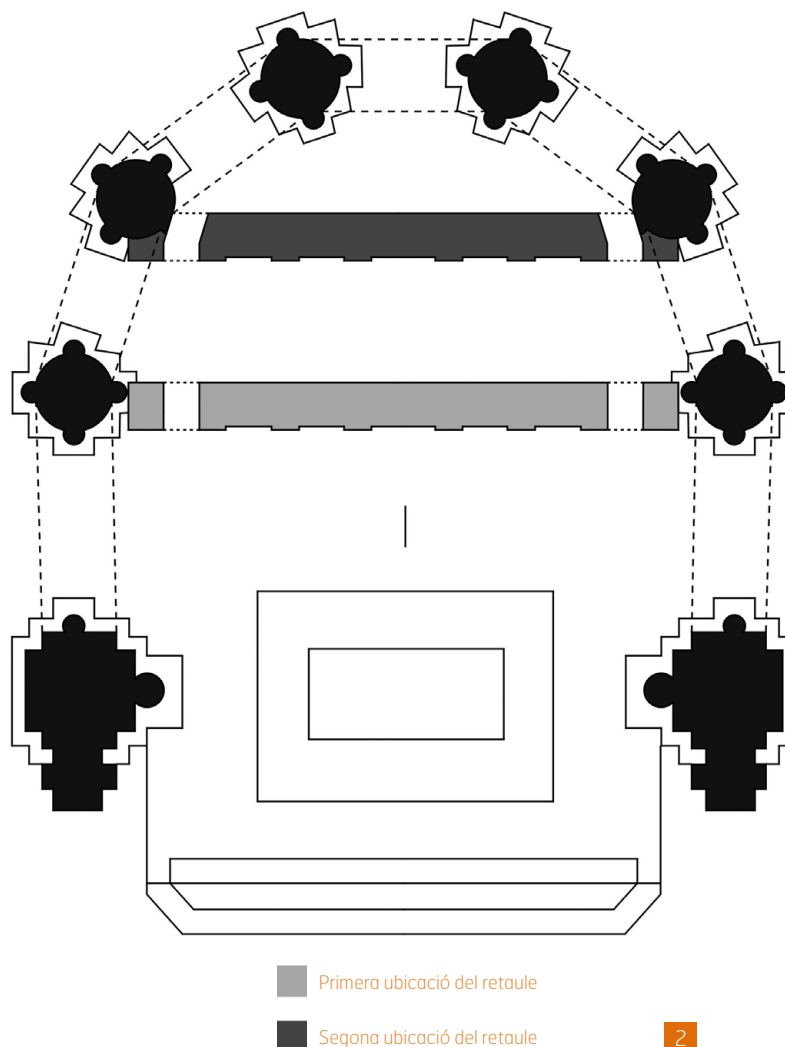
Quan Damià Forment va posar una demanda per impagament, el convent va contestar amb un document compost de setanta punts en què es deia que l'obra no era correcta, que tenia tota mena de defectes i que l'escultor havia incomplert el contracte en diferents aspectes, i més endavant va presentar un altre document que afegia deu punts més. Els incompliments consistien en què hi havia imatges que no eren de la mà de l'artista sinó d'ajudants, que la qualitat de l'alabastre emprat no era la contractada, que faltaven columnes i les pilastres carregaven sobre els arcs dels pisos inferiors enlloc de carregar sobre les columnes o pilastres del pis inferior, que alguns relleus eren obrats en baix relleu en lloc d'alt relleu i que les mesures no corresponien a les del contracte. També hi ha un punt que dóna a entendre que no s'havien posat les polseres i altres punts que acusen a Forment de suborn.

Damià Forment es defensà dient que l'havien obligat a canviar la ubicació del retaule vers "el cap de l'església", és a dir, cap al fons del presbiteri, i que això l'havia forçat a canviar les mesures del retaule, i dóna a entendre que per això va haver de suprimir columnes i que les polseres no hi havien cabut.

El plet va prosseguir amb la presentació per les dues parts litigants d'altres documents que intentaven precisar més les qüestions ja exposades o presentant-ne d'altres que no interessaven a aquest treball.

Cal tenir en compte que aquests documents presenten dificultats d'interpretació. D'una banda hi ha el vocabulari i la grafia de l'època, d'una altra, el llenguatge és sovint

Planta del presbiteri de Poblet. Observeu la ubicació inicial i la segona ubicació on els extrems del bancal queden per sota dels arcs (Autors: Joaquim Camps i Daniel Camps).

⁵ Paraula transcrita per Xavier de Salas, com "alva". Segons Montserrat Artigau es tracta d'un error de transcripció de "v" per "n"; per tant, la paraula s'hauria de transcriure per "alna", una mesura medieval de longitud. Xavier DE SALAS, "Damià Forment i el monestir...", p. 457.

⁶ Claudi ALSINA, Gaspar FELIU, Lluís MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Biblioteca de Cultura Catalana, Barcelona: Curial, 1990.

⁷ Les mesures del retaule i de la nau que apareixen en aquest treball han estat preses recentment per la professora Montserrat Artigau pel sistema més fiable que és una cinta mètrica. Jo també he pres algunes mesures in situ, tot i que alguna és una extrapolació d'una altra presa en un altre lloc que per raons de geometria ha de mesurar el mateix. Al dibuixar la planta del presbiteri a partir d'algunes mesures preses in situ i jugant amb l'estructura geomètrica aparent, m'ha sorprès la perfecció i l'exactitud geomètriques del temple.

⁸ Segons l'entrada "pam" de la Gran Enciclopèdia Catalana, els pams tenien les mesures següents: el de Barcelona 19'43 cm, el de Girona 19'48 cm, el de Lleida 19'45 cm, el de Tarragona 19'5 cm, el de les Illes Balears 19'55 cm, els de València i Castelló de la Plana 22'66 cm, el d'Alacant 20'8 cm, els d'Osca i Saragossa 19'3, i el de Terol 19'2 cm. Vegeu: *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona: Gran Enciclopèdia Catalana S.A., 1978.

⁹ El dibuix inicial va ser realitzat per la conservadora-restauradora, Mónica Cantera en col·laboració amb Montserrat Artigau. El tractament informàtic s'ha fet amb la col·laboració del dissenyador Daniel Camps.

indirecte i oblic i cal interpretar què es vol dir o què cal deduir d'una frase. Les transcripcions que es donen, tant al text com a les notes, tenen la grafia actualitzada per tal de fer-la més comprensible.

EL PAM D'ALNA DE MONTBLANC

El primer problema per a valorar la qüestió de les mesures és que aquestes estan donades en pams d'alna⁵ de Montblanc. Aquesta unitat de mesura, el pam d'alna, no apareix determinada enlloc, però es pot deduir a partir de l'alna. L'alna de Montblanc, segons el llibre *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*,⁶ mesura 125 cm, tot i que segons una medicació feta a una alna que hi ha al Museu Comarcal de la Conca de Barberà de Montblanc, feta recentment per Josep Maria Carreras, conservador del museu, aquesta mesura 125'2 cm. Es tracta d'una vara de fusta amb cinc marques, dues als extrems que indiquen la longitud total de l'alna, i tres més que la divideixen en quatre parts iguals que indiquen una mesura més petita, el quartó d'alna, que mesura 31'3 cm. El pam d'alna, doncs, havia de ser una altra subdivisió de l'alna en parts iguals: una cinquena, sisena o setena part.

Per a decidir a quina d'aquestes subdivisions correspon el pam d'alna, podem multiplicar el valor de cada una d'elles per 40 i per 50 i veure quina mesura s'avé més a les mesures del retaule i de l'amplada de l'església. Recordem que, com s'ha exposat a la descripció del retaule que hi ha al contracte, aquest havia de mesurar 40 pams d'ample per 50 d'alçada. Les mesures del retaule són: alçada fins a la cornisa de dalt 1074 cm, amplada del bancal 824 cm, i amplada del cos superior del retaule 684 cm.⁷ L'amplada de la nau de l'església és de 902 cm. Cal tenir en compte que tots els retaules de Damià Forment s'ajusten i encaixen als marcs arquitectònics on estan col·locats.

El cinquè d'alna mesura 25'04 cm. Com que l'amplada del retaule havia de ser de 40 pams, trobem que 40 multiplicat per 25'04 dona 1001'6 cm, una mesura que no es pot encabir a la nau. Per tant, es pot descartar el cinquè d'alna com a mesura del pam d'alna.

El setè d'alna equival a 17'885 cm, i si es multiplica per 40 i per 50 dona 715'42 i 894'25 cm, unes mesures bastant més petites que les del retaule. Com es veurà més endavant, a Damià Forment se li va retreure que les mesures del retaule eren més petites que les contractades. Per tant, és impossible que el pam d'alna fos un setè d'alna.

El sisè d'alna és la mesura que s'ajusta més. Mesura 20'8666 cm, que multiplicats per 40 són 834'666 cm, una mesura només 10'666 cm més gran que l'amplada del bancal del retaule i que, a més, es pot encabir perfectament a la nau deixant uns marges d'uns 33 cm a banda i banda, que haurien servit per a encabir les polseres. Pel que fa a l'alçada, si multipliquem 50 per 20'8666 dona

1043'333 cm, 30'666 cm menys que l'alçada del retaule. A més, el sisè d'alna no és gaire diferent dels altres pams del Principat, Aragó i València, la major part dels quals mesuraven uns 20 cm aproximadament.⁸

Per tant, tenint en compte que quaranta sisens d'alna són una mesura que s'ajusta molt a l'amplada del bancal i que es pot encabir a la nau de l'església de Poblet, i que el sisè d'alna és una mesura que s'assembla força als altres pams que s'empraven al segle XVI, es pot concloure que el pam d'alna de Montblanc mesurava 20'8666 cm.

RECONSTRUCCIÓ DE LA TRAÇA

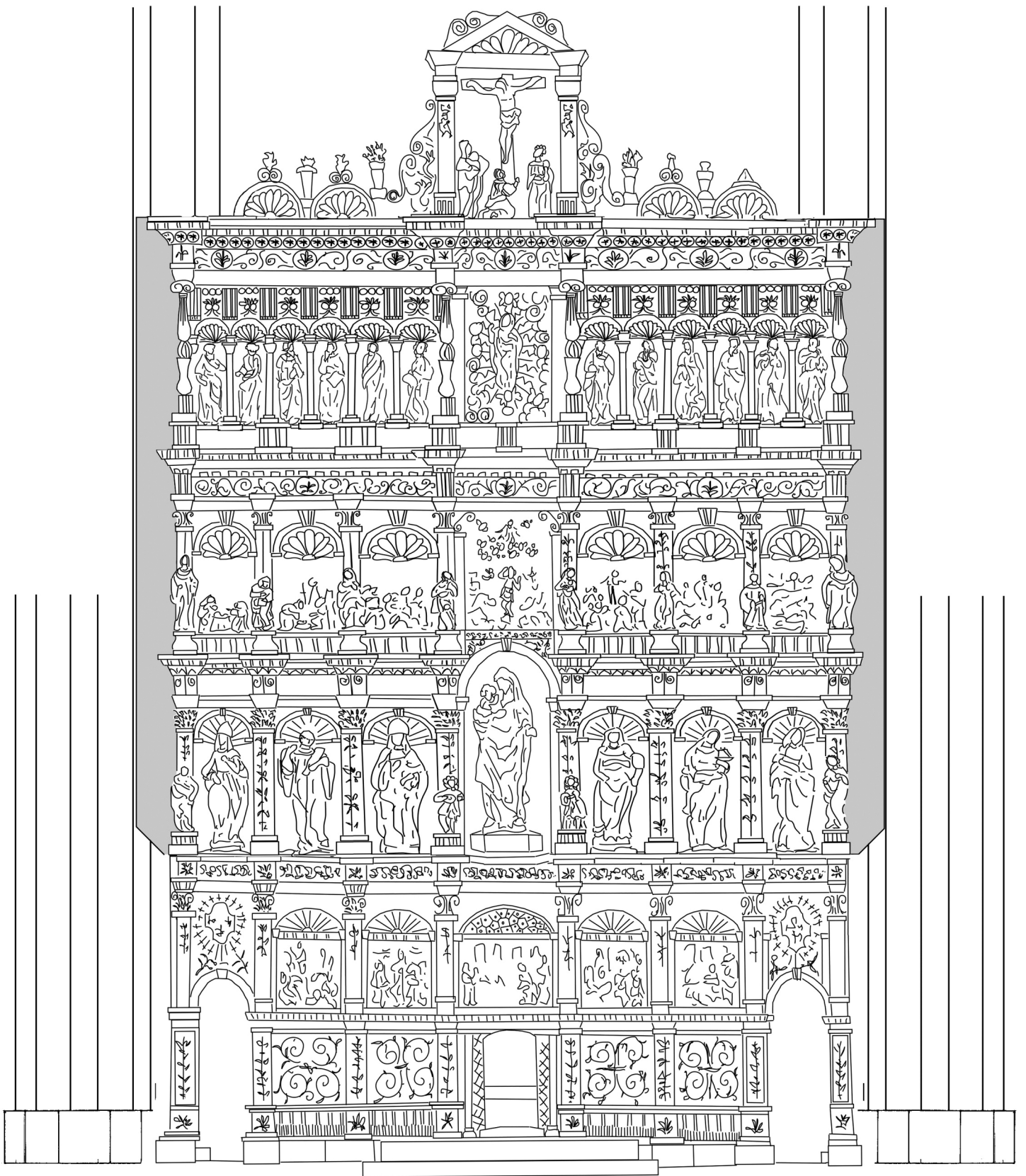
L'altre element que caldria veure per a poder determinar si realment hi va haver incompliments del contracte i quins incompliments varen ser, és la traça. Malauradament aquesta s'ha perdut, però es pot reconstruir fins a cert punt a partir del contracte i de conjectures amb base al que diuen les dues parts litigants del plet. Amb aquests indicis he fet una aproximació a la traça jugant amb un dibuix obtingut sobre la base d'una fotografia del retaule, deformant-lo i afegint i traient elements amb procediments informàtics.⁹ Aquesta aproximació a la traça té la finalitat d'ajudar a visualitzar d'una manera bastant aproximada les proporcions de la traça i les diferències que s'apreciaven entre aquesta i el retaule a l'època del plet. 3

Les manipulacions fetes al dibuix són les següents:

- S'han suprimit les garlandes o penjolls dels costats perquè considero que són un additament posterior.
- S'ha dibuixat a banda i banda del cos superior les línies generals que presumiblement haurien tingut les polseres.
- S'han afegit tres columnes a cada costat entre les imatges dels apòstols.
- S'ha ampliat l'amplada del cos superior ajustant-lo a la del bancal.

Explico a continuació perquè s'ha igualat la mesura del cos superior del retaule amb la del bancal. El retaule havia de mesurar, com s'ha dit més amunt, 40 pams d'alna, o sigui 834'666 cm. Aquesta mesura es refereix al cos superior del retaule, ja que es diu que és l'amplada fins a les polseres, i aquestes anaven als costats del cos superior, però no del banc. Al document del plet que afegeix deu punts més als setanta punts inicials es diu que "el bancal sobre el qual està assentat dit retaule és tres pams i mig més ample a cada part que el dit retaule", és a dir, que el bancal és set pams més ample

Aproximació a la traça del retaule. Als costats s'han marcat les zones que haurien pogut ocupar les polseres. Compareu amb la imatge 4 (Autors: Joaquim Camps i Daniel Camps sobre una imatge inicial realitzada per Mónica Cantera i Montserrat Artigau).

que el cos superior del retaule, o, dit d'altra manera, que al cos superior del retaule li falten set pams. Això coincideix gairebé exactament amb la diferència d'amplada entre el bancal i el retaule, que és de 140 cm, o sigui, set pams d'alna (exactament 6'71 pams). Per tant, cal entendre que a la traça, el bancal tenia la mateixa amplada que el cos superior. És possible que el bancal mesurés mig pam més per banda, aconseguint així que els espais més extrems, on hi ha les portes, tinguessin la mateixa mesura que els altres encasaments. Però si hagués estat així hauria sobrepassat la mesura del contracte, i hauria reduït la mesura de les polseres, que ja eren bastant estretes.

No s'ha intentat afegir els minyons amb canelobre, que havien d'estar als extrems de la cornisa superior perquè han desaparegut i no n'hi ha cap referència.

UNA QÜESTIÓ D'ESTÀTICA

També cal donar un cop d'ull a les necessitats constructives i d'estàtica del retaule. Aquest està construït amb blocs d'alabastre que donen forma a les pilastres, cornises i encasaments que només tenen un gruix de 40 cm als llocs amb més profunditat.

Donades les dimensions d'alçada (10'74 m. fins a la cornisa) i d'amplada (8'24 m al bancal i 6'84 m al cos superior), i tenint en compte que al bancal hi ha les dues portes que disminueixen la mesura de la base, es comprèn que tot el conjunt no s'aguantaria per si mateix, i que necessita estar acoblat a una paret que li doni suport i estabilitat. Així, doncs, les peces d'alabastre estan fixades amb grapes de ferro (les gafes de ferro que, segons el contracte, el convent va proporcionar a Damià Forment) i guix o morter a una paret de carreus ben escairats de pedra sorrenca que té un gruix de 40 cm a la base i augmenta 20 cm uns metres més amunt. Aquesta paret està situada entre dues pilastres del presbiteri i lligada a aquestes, i mesura 7'20 m d'amplada per 10'74 m d'alçada. Si aquesta paret no estigués lligada per ambdós costats, segurament hauria de ser bastant més gruixuda.

La col·locació entre pilastres també té una raó estètica perquè situa el retaule al pla imaginari creat entre les pilastres i, d'aquesta manera, s'integra el retaule a la geometria del temple. Si el retaule no s'hagués col·locat en un pla definit per dues pilastres, s'hauria integrat malament i, a més, hauria calgut construir parets que ceguessin els arcs que hi ha entre les pilastres per a poder lligar-hi la paret de suport del retaule.

Resumint: el retaule havia de ser instal·lat en una paret que forçosament havia d'estar entre dues pilastres i lligada a aquestes.

LA UBICACIÓ I LA QÜESTIÓ DE LES MESURES

Un cop establerta la necessitat del suport de la paret de pedra i que aquesta ha d'estar lligada per ambdós costats, es pot analitzar el problema de les mesures del retaule. ²

Al meu entendre, la causa dels problemes de mesures rau en el canvi d'ubicació que es va decidir quan el retaule estava a mig fer, segons diu Forment en un dels documents relatius al plet.¹⁰

Al contracte no es precisa la ubicació del retaule dins de l'església però, com s'ha explicat més amunt, havia de ser entre un parell de pilastres del presbiteri. No sembla lògic que la ubicació inicial del retaule fos entre el primer parell de pilastres, les del creuer, perquè s'hauria suprimit el presbiteri i hauria calgut col·locar l'altar al creuer, cosa que en aquella època no es feia. Entre el tercer parell de pilastres, on el veiem actualment, no hi cabia segons les mesures del contracte. Per tant, amb tota seguretat es pot dir que la ubicació del retaule era l'espai entre el segon parell de pilastres, l'únic espai amb prou amplada per a encabir-hi el retaule i on es podia construir la paret de suport lligant-la a ambdós costats.

La llum de la nau de l'església entre les parets que hi ha sobre els arcs situats entre les primeres i les segones pilastres del presbiteri és de 902 cm, i l'amplada entre les semicolumnes adossades a les segones pilastres, que sobresurten de les parets i donen suport als arcs formers, és de 860 cm. Aquestes amplades, equivalents a 40 pams d'alna de Montblanc, permetien instal·lar còmodament un retaule de 834'666 cm. Dit d'altra manera, l'amplada del retaule (l'amplada del banc actual) es va establir en relació amb l'amplada que hi ha entre les semicolumnes adossades al segon parell de pilastres. Aquesta mesura és fàcil de prendre i no sembla lògic que s'incloués al contracte sense haver-la pres. Amb tota seguretat es va decidir després d'haver mesurat la nau, i en el contracte apareix sense cap matisació.

No es pot dir el mateix de la mesura de 50 pams d'alna de l'alçada, que va seguida d'unes matisacions que es poden interpretar en el sentit que era una mesura teòrica, que no s'havia pres amb un estri de mesurar. Tornaré més endavant sobre aquest tema.

Segons Damià Forment, ell va començar a fer el retaule i, quan ja tenia el bancal fet, l'abat i el convent varen decidir canviar la ubicació del retaule i instal·lar-lo més enrere, més al fons del presbiteri, vers "el cap de l'església". El següent indret bo per a fer la paret de suport i col·locar el retaule era el tercer parell de

¹⁰ Xavier DE SALAS, "Damià Forment i el monestir...", p. 467-468.

pilastres. I així es va fer. Forment va trobar una solució per a no perdre la feina feta. Va posar el bancal ja fet una mica per davant de les pilastres, de manera que els extrems d'aquest quedaven situats una mica per sota dels arcs que hi ha entre les segones i les terceres pilastres, i va estrènyer el cos de retaule fins a 684 cm, una mesura lleugerament inferior a la separació entre les semicolumnes adossades del tercer parell de pilastres, que mesura 697 cm. És a dir, que el cos del retaule es va determinar amb relació amb l'amplada entre les columnes adossades al tercer parell de pilastres. Per tant, les mesures donen la raó a Damià Forment quan diu que li varen fer canviar de lloc el retaule perquè el bancal està referenciat a un lloc de l'església i el cos del retaule a un altre.

Aquesta disminució representa una reducció d'un 20% de l'amplada total del cos superior. Però com que l'amplada dels encasaments centrals pràcticament no es va variar, la reducció de l'amplada dels encasaments laterals es pot valorar en un 33%. Per a poder mantenir les proporcions inicials de les imatges i dels relleus hauria calgut reduir també l'alçada en un 33%. Però això no es podia fer perquè la mesura d'alçada s'hauria allunyat excessivament de la mesura contractada. Va caldre trobar solucions per a reduir l'amplada sense disminuir l'alçada. En conseqüència, al tercer pis, es varen col·locar les imatges dels apòstols de dues en dues i mig de costat, i es varen suprimir tres columnes per banda. Això es dedueix del document dels setanta punts citat més amunt.¹¹ Segons el contracte, les escenes del segon pis havien de ser "de bulto" però només estan fetes en relleu. També és possible que els podis que recorren al llarg de tota la base del segon i del tercer pis, i que no hi ha sota les imatges del primer pis ni a les escenes del bancal, s'afegissin per tal de guanyar una alçada que es veia compromesa a causa de la reducció d'amplada i de la necessitat de conservar les proporcions de les imatges i no fer-les esprimatxades.

Si es compara la composició de l'arquitectura del retaule de Poblet amb les composicions dels altres retaules d'arquitectura clàssica de Damià Forment, resulta evident que els altres tenen unes composicions més rígides i ordenades. Per exemple, els podis que recorren al llarg de tota la base del segon i del tercer pis, es troben a tots els pisos del retaule de Santo Domingo de la Calzada. Fa la impressió que a Poblet es va decidir col·locar-los quan el primer pis ja estava fet. La inclusió dels podis sembla una improvisació feta sobre la marxa.

Al contestar les acusacions de la comunitat, Damià Forment diu que va fer una traça nova,¹² però és segur que el convent no la va aprovar perquè si ho hagués fet, no hau-

ria pogut reclamar pels canvis de mesures. En canvi, però, sembla ben segur que Forment va posar en joc totes les seves habilitats d'improvisador per tal d'aprofitar tots els elements que ja tenia fets i adaptar-los al canvi de mesures.

Fins aquí el que es pot dir de les mesures d'amplada, que estan disminuïdes en relació al contracte. Però el cas de l'alçada és a la inversa. El retaule és més alt que la mesura contractada. Havia de mesurar 50 pams d'alna, que equivalen a 1043'33 cm, però el retaule mesura 1074 cm, un pam i mig de més. Tanmateix en alguns dels setanta punts presentats pel convent es diu que "el retaule està molt disminuït, tant d'amplada com d'alçada". Quina explicació pot tenir aquesta afirmació? No hi ha cap resposta clara, però hi ha algun indicatiu que apunta una possible explicació. Al contracte, la indicació de 50 pams d'alçada va seguida d'una matisació molt difícil d'interpretar, però que podria significar que el retaule ha d'arribar fins a la base o fins a mitja alçada de les vidrieres.¹³ Tant si aquesta matisació vol dir la base de les vidrieres, com si vol dir a mitja alçada de les vidrieres, està en oberta contradicció amb la mesura de 50 pams. Les dues mesures no concorden en absolut. La base de les vidrieres està situada per damunt de 50 pams. Com es pot interpretar que al contracte es consideri que aquestes mesures són equivalents? Una explicació podria ser que a la traça dibuixada per Damià Forment hi hagués representat el marc arquitectònic i que s'hi veiés la cornisa a mitja alçada de les vidrieres per un efecte de perspectiva. Però això és només una especulació i no sabem mai què va passar a no ser que algun dia es trobi la traça. El que resulta evident és que no es va comprovar quina era l'alçada de les vidrieres i que la mesura de 50 pams d'alçada respon només a la proporció entre les mesures d'amplada i d'alçada de la traça.

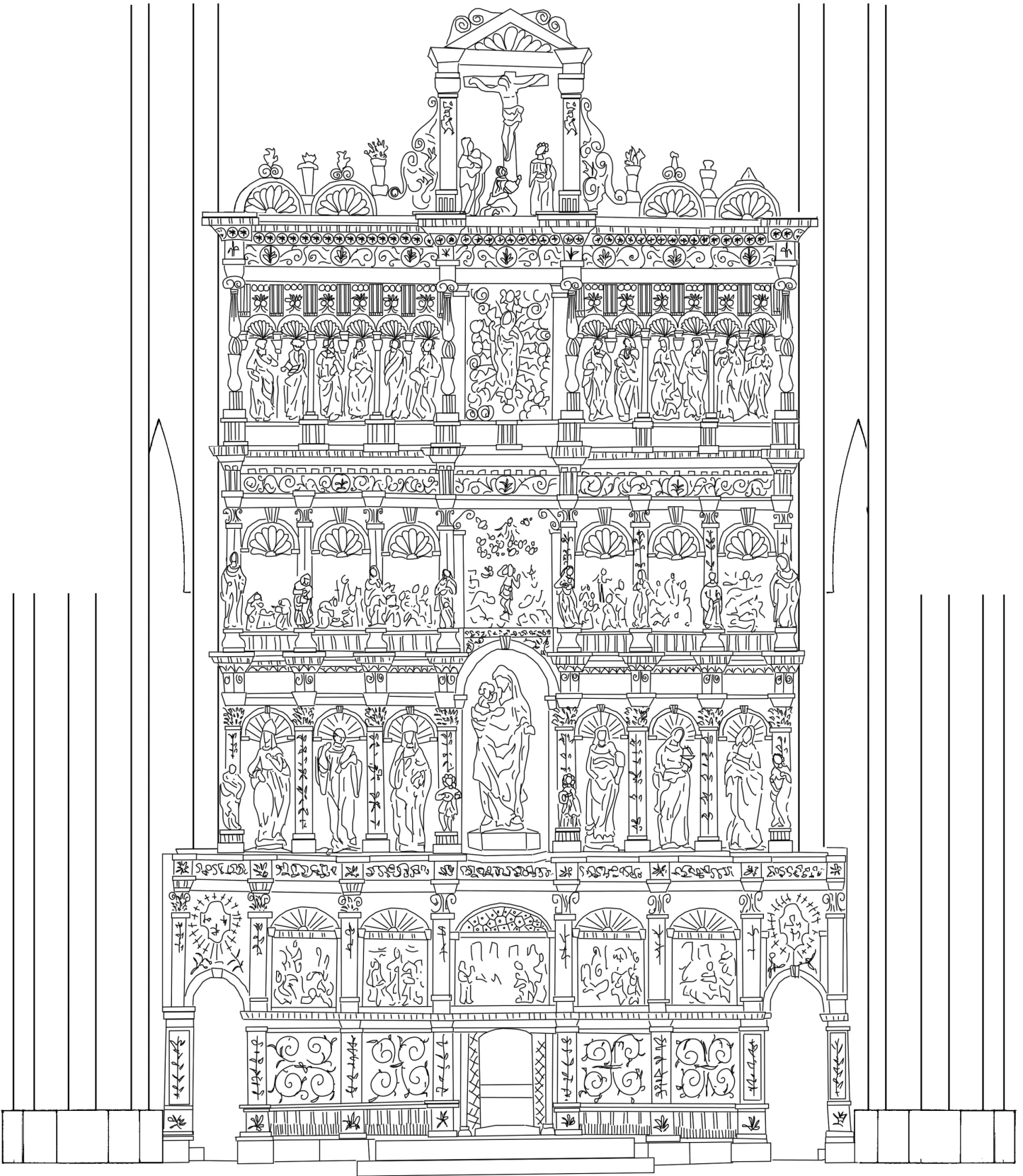
LES POLSERES

Les polseres són un element del repertori gòtic i per tant, en principi, aliè al repertori d'aquest retaule. Són com un marc de l'obra i, teòricament, fan de guardapols. En els retaules gòtics les polseres estan disposades en un angle de entre 30° i 45° en relació al pla del retaule; voregen els costats del cos superior, recorren tot el dalt i no voregen mai el bancal. Normalment sobresurten en relació a l'amplada del bancal o, en el cas que el cos superior sigui més estret que el bancal, cobreixen la diferència entre l'amplada del bancal i la del cos superior, aconseguint que el conjunt es vegi rectangular (encara que es pot trobar alguna excepció en què el bancal és més ample que les polseres). Al contracte les polseres són descrites així: "[...] als costats de dit retaule (hi) ha d'haver una polsera a cada part la qual polsera ha de tenir uns festons al romano de fruita i fulles segons en la traça conté [...]". 4

¹¹ Xavier DE SALAS, "Damià Forment i el monestir...", p. 463.

¹² Xavier DE SALAS, "Damià Forment i el monestir...", p. 468.

¹³ Es tracta del paràgraf més enrevessat i potser en més mal estat del contracte. Diu, segons la transcripció de Melón: "[...] y de sol de terra fins alt cinquanta palms de *alva* de Montblanch, so es fins a la punta del retaule, vull dir quasi fins amiges a *laubos* de les vidrieres y *acofruten* fins a la mollura que travessa lo retaule que es la cornisa [...]". Xavier de Salas va transcriure "alva" en lloc "d'alna", punts suspensius en lloc de "laubos" i "aposenten" en lloc "d'acofruten". Entenc que les transcripcions correctes són: "alna", "lambos" i "açosenten". "Lambos" significa "l'embòç", que és l'encaix de les vidrieres i "açosenten" significa "açò s'entén". O sigui que la transcripció completa, actualitzant grafia, és: "[...] i de sòl de terra fins alt (dalt) cinquanta pams d'alna de Montblanch, ço (això) és fins a la punta del retaule, vull dir quasi fins a mitges a (a la meitat de) l'embòç de les vidrieres y açò (això) s'entén fins a la mollura que travessa el retaule que és la cornisa [...]".

Forment havia posat polseres a tots els retaules realitzats anteriorment¹⁴ que s'han conservat i també havia barrejat elements dels repertoris gòtic i clàssic, però al retaule de Poblet hauria estat l'únic element gòtic.

Tanmateix, a Poblet, atenent a la descripció del contracte, Forment va decidir trencar la continuïtat de les polseres suprimint la part de dalt i deixant només els laterals, "una polsera a cada part" segons el contracte. A la part de dalt del cos superior hi va col·locar ornaments i figures. Aquesta solució li va aplicar al seu darrer retaule, el de Santo Domingo de la Calzada, però bé que allà les polseres es converteixen en uns eixamplaments del cos del retaule que contenen imatges i que fan que la part de dalt del retaule sigui més ample que el bancal.

Al retaule de Poblet les polseres haurien mesurat entre 35 i 45 cm d'amplada, que és la mesura màxima possible a l'espai de 33 cm que hauria quedat entre el cos del retaule i les parets de la nau, tenint en compte que les polseres es col·locaven en un pla oblic en relació al pla del retaule.

Actualment, a ambdós costats del cos superior del retaule hi ha uns ornaments que representen uns *putti* que s'enfilen per una garlanda de fulles que sosté un *putto* que està sobre la cornisa superior (només n'hi ha un a una banda, el de l'altra banda ha desaparegut). Cal remarcar que les garlandes presenten una línia de contorn retallada, seguint els perfils de les fulles. Tot plegat té un aspecte més barroc que renaixentista.

Aquestes garlandes a primera vista es poden confondre amb unes polseres, però no concorden en absolut amb la descripció de les que hi ha al contracte. A més, si es comparen aquestes garlandes amb les polseres que Damià Forment va posar als altres retaules seus, es veu que les polseres sempre tenen un marc tancat exteriorment amb línies rectes verticals i horitzontals i amb línies lleugerament corbades a les arrencades inferiors; tenen motius vegetals del repertori gòtic o clàssic i, a vegades, inclouen algunes figures de la mida de les figures secundàries del retaule. Però no hi ha mai figures de *putti* gegantins com els de Poblet.

D'altra banda, si cerquem informació a la documentació trobem que al document dels deu punts esmentat més amunt es diu: "[...] que els bons mestres quan la

El retaule tal com el va deixar Damià Forment, sense els penjolls afegits en el segle XVII. Compareu amb la imatge 3 (Autors: Joaquim Camps i Daniel Camps sobre una imatge inicial realitzada per Mónica Cantera i Montserrat Artigau).

obra que tenen a fer no pot caber en el lloc posen les polseres al biaix de les parets de l'església per caber-hi tota la obra a la mida que l'ha empresa així com s'és fet en l'altar de l'església del Pi de Barcelona [...]". Qui va dir o escriure això donava lliçons del que cal fer si tota l'obra no cap al lloc a la mesura que s'ha començat: la solució és posar les polseres al biaix. És a dir que l'obra no havia cabut al lloc i no hi havia polseres, ni en la posició prevista ni al biaix.

Tinc la impressió que Damià Forment "es barallava" amb les polseres i no acabava de trobar la manera d'integrar aquest element gòtic al retaules clàssics, i que en el cas de Poblet va decidir suprimir-lo. Si observem les polseres que Damià Forment va posar als seus retaules d'arquitectura renaixentista, podem veure que al retaule de San Miguel de los Navarros, a Saragossa, realitzat abans que el de Poblet, les polseres es veuen posades "amb calçador" i no massa ben integrades, i al retaule de Velilla de Ebro que va realitzar posteriorment no hi ha polseres. Suposo que amb el canvi d'ubicació resultaven difícils de col·locar i d'integrar amb els elements arquitectònics dels costats i que Damià Forment va optar per no posar-les. Tal vegada va ajudar a eliminar-les el fet que potser es veien com un element estrany al repertori clàssic del retaule.

Si lliguem caps de tot el que s'ha exposat, és a dir, l'aspecte barroc de les garlandes, les característiques de les polseres dels retaules anteriors i el que es desprèn del document citat anteriorment, resulta que les garlandes no són obra de Forment ans bé un afegit posterior. Probablement, com diu Cèsar Martinell, són obra de Joan Grau i el seu fill Francesc, que varen treballar a Poblet durant el segle XVII, en el sepulcre d'Alfons el Magnànim i els de la família Cardona.¹⁵

INCOMPLIMENT DEL CONTRACTE?

Finalment hi ha la pregunta: hi va haver incompliment del contracte? En un sentit estricte es pot dir que sí perquè no hi ha cap mesura que s'ajusti exactament al contracte i és evident que manquen sis columnes i les polseres, i que hi ha variacions en relació amb la traça. L'amplada contractada era de 833'666 cm però el bancal mesura 824 cm entre les pilastres extremes i 845 cm entre els podis de les pilastres, o sigui que, segons com es vulgui mesurar, o sobra o falta mig pam. El cos superior del retaule està disminuït tres pams i mig per banda, per a adaptar-lo al canvi d'ubicació. I, com ja s'ha dit, l'alçada sobrepassa la mesura contractada.

Tot repassant els documents relatius al plet, hom té la impressió que Damià Forment no va gestionar bé el canvi d'ubicació. Vist des de la perspectiva actual, sembla que, quan es va decidir el canvi d'ubicació, hauria estat lògic

¹⁴ Els retaules obrats anteriorment són: el del *Pilar*, el de *San Miguel de los Navarros* i el de *San Pablo* a Saragossa, i el de la catedral d'Osca.

¹⁵ Cèsar MARTINELL, *La casa de Cardona y sus obras en Poblet*, Barcelona: Col·legi Notarial de Barcelona, 1949, p. 16.

fer un replantejament de tot el conjunt, potser un nou contracte i fer-lo aprovar per la comunitat abans de continuar l'obra. Però sabem que la situació al convent era molt tibant i la negociació deuria ser molt difícil. El retaule va ser utilitzat com un element d'enfrontament en la lluita interna que llavors hi havia al convent i Forment estava de la banda del perdedor, que era l'abat, i aquest va acabar a la presó. Segurament, en una situació de normalitat i concòrdia ningú l'hauria acusat d'incompliment.

CONCLUSIONS

De tot el que he exposat més amunt en trec les conclusions que segueixen:

- El pam d'alna de Montblanc es pot valorar en 20'8666 cm.
- El retaule s'havia de col·locar inicialment entre el segon parell de pilastres del presbiteri, tal com indica la mesura del bancal que és la que havia de tenir el cos superior del retaule.
- Es va canviar la ubicació del retaule del segon al tercer parell de pilastres quan el bancal ja estava fet.

El bancal cabia a la nova ubicació per què quedava per sota dels arcs que hi ha entre les pilastres. Però el cos superior no hi cabia i, per tant, es va ajustar l'amplada del cos superior a l'amplada del tercer parell de pilastres, amb tots els canvis que això va comportar.

- Penso que Damià Forment no va prendre malament la mesura d'amplada, tal com es diu a l'esmentat document dels setanta punts, però la mesura d'alçada es va determinar a ull.

- Quan va dibuixar la traça, Damià Forment va assajar una solució nova per a les polseres que consistia a posar-les només als costats. Però amb el canvi d'ubicació va decidir no posar-les, o per què no hi cabien o per motius estètics. Fos com fos, va deixar el retaule sense polseres. Els penjolls que hi ha ara no són obra seva.

Desitjo que les conclusions a què he arribat puguin ser útils a qui segueixi investigant sobre Damià Forment i el retaule de Poblet.

Ibertrac, control de plagues,

POSA AL SEU ABAST ELS
TRACTAMENTS MÉS
ESPECIALITZATS PEL
CONTROL DE INSECTES DE
LA FUSTA

ATMOSFERA MODIFICADA
TECNOLOGIA MICROONES
TRACTAMENTS QUÍMICS
TRACTAMENTS AMB ESQUERS
SERVEI DE MONITOREIG

it ibertrac

DES DE 1977

CONTROL DE PLAGUES

934 393 104 - 934 304 301

www.ibertrac.com / www.termitas.net

Loreto, 13 - 15 D - 08029 Barcelona

